

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

Розглянуто характерні особливості та рівні розгортання маніпулятивного процесу. Увага акцентована на структурі процесу маніпулювання, у якій виокремлено: суб'єкт, інформацію, об'єкт, його дії, вигідні суб'єктові та викликані впливом отриманої інформації. Процес політичного маніпулювання розглядається не як одиничний акт впливу, а як процес, який передбачає систему етапів свого розгортання, що характеризуються особливостями взаємодії суб'єкта та об'єкта впливу та тривалістю в часі.

Ключові слова: політичне маніпулювання, процес політичного маніпулювання, суб'єкт та об'єкт маніпулювання, переконання.

Рассмотрены особенности и уровни политического манипулирования. Внимание акцентировано на структуре процесса манипулирования, в которой выделено: субъект, информацию, объект и его действия, что выгодно субъекту и вызваны влиянием полученной информации. Процесс манипулирования рассмотрен не как единичный акт влияния, а как процесс, который состоит из системы этапов, последовательность которых обусловлена взаимодействием субъекта и объекта влияния и их продолжительностью во времени.

Ключевые слова: политическое манипулирование, процесс политического манипулирования, субъект и объект манипулирования, убеждение.

It's considered process of political manipulation and its specials and levels. An attention is paid to the structure of the process of manipulation and it's showed the subject, information, object, and its actions, which are profitable to the subject and caused by the influence of the information. The process of political manipulation treats as the system of levels, which are characterized by specifics of interactions between subject and object of influence and time duration.

Key words: political manipulation, process of political manipulation, subject and object of manipulation, persuasion.

Соціальна сфера пронизана людськими взаємовідносинами і сформованими внаслідок них контактами. Від рішень одних людей, що обумовлені їх особистими характеристиками, індивідуально-психологічними особливостями, власним унікальним життєвим і професійним досвідом, системою симпатій та антипатій, звичок, поглядів тощо часто залежать доля і майбутнє інших людей, а як наслідок – важливі соціально-економічні й політичні зміни в суспільстві. Саме вони, конкретні люди, є об'єктами впливу з боку політичної влади та її представників, своїх супротивників, політичних опонентів (прихильників), економічних конкурентів (союзників).

Маніпулювання як один із різновидів політичного впливу є досить поширеним явищем. Розкриваючи його в процесі аналізу психологічного впливу в контексті суб'єкт-об'єктних відносин, дослідники виділяють три основні стратегії впливу: імперативну (пасивний об'єкт), маніпулятивну (суб'єкт-об'єктний підхід) та

розвиваючу (суб'єкт-суб'єктний підхід) [2]. У нашому дослідженні ми зосередимо увагу саме на маніпулятивній стратегії, згідно з якою активність «адресата» впливу є фактором, який вимагає специфічних методів впливу для досягнення змін у психіці людини та модифікації її поведінки в бажаних для маніпулятора напрямках відповідно до його цілей, інтересів та потреб. Саме тому цей феномен слід розглянути докладніше, визначивши особливості процесу політичного маніпулювання, що дозволило б нам виділити основні напрями формування індивідуального захисту від застосування маніпулятивних технологій у різноманітних ситуаціях на кожному з етапів розгортання процесу маніпулювання.

Метою нашої роботи є визначення «схеми» та пошук засобів опису процесу маніпулятивного впливу, виокремлення його характерних особливостей та, відповідно до них, аналіз та представлення узагальненої схеми реалізації маніпулятивного процесу.

Об'єктом нашого дослідження є політичне маніпулювання як суспільно-політичне явище та різновид політичного впливу.

Предметом дослідження є основні структурні елементи та етапи протікання маніпулятивного процесу.

Розглядаючи маніпулювання як специфічний процес психологічного впливу, виділяють два «полюси» чи два «елементи» структури даного явища. До них відноситься «сторона», яка ініціює та здійснює процес маніпуляції і є активним його реалізатором. Цю сторону називають «джерелом» маніпулятивного впливу, «маніпулятором» або ж «актором» впливу. Іншою «стороною», на яку спрямований вплив і яка виступає як об'єкт маніпуляції, позначають як «адресат» впливу. Отже, у ролі основних структурних елементів схеми опису маніпулятивного процесу виступає, з одного боку, сам маніпулятор, суб'єкт маніпулювання чи «актор» впливу, а з іншого – об'єкт маніпуляції чи «адресат» впливу.

Серед структурних елементів процесу маніпулювання основне місце надаємо суб'єкту маніпулювання. Суб'єктом політичного маніпулювання ми позначаємо певну групу людей, яка займає панівне становище, привілейоване місце в соціальній ієрархії, ставить перед собою чіткі егоїстичні цілі, відстоює свої вузькогрупові інтереси, має доступ до засобів масової комунікації, «озброєна» соціально-технічними засобами маніпулювання. До суб'єктів «вищого» рівня маніпулювання, як правило, належать великі підприємці, власники засобів масової інформації, державні службовці, політики та ідеологи, менеджери сфери культури та розваг тощо. До «середнього» рівня належать, зазвичай, «зірки» масової культури, популярні коментатори, проповідники, оглядачі ЗМІ, представники творчих професій (композитори, письменники, поети, художники, вчені-гуманітарії, провідні журналісти). До «нижчого» рівня суб'єктів маніпулювання належать «рядові» журналісти, працівники редакцій: диктори, коректори, інженери, оператори, режисери, оформлювачі, робітники та технічний обслуговуючий персонал.

Суб'єкти маніпулювання, які представлені на цих рівнях по-різному, дотичні до маніпулювання та беруть неоднакову участь у цьому процесі. Тому в структурі колективного суб'єкта політичного маніпулювання виділяють «активну» його частину, яка планує та ініціює маніпулювання масовою свідомістю. Цю «активну» частину називають суб'єктом управління маніпулюванням. До неї входять головні ідеологи, режисери, ініціатори та координатори маніпуляцій – це свого роду «мозковий центр», «штаб» маніпулювання [5, с. 69].

Розглядаючи процес маніпулятивного впливу, необхідно брати до уваги й характеристики особи або групи, на яку цей вплив спрямований. Отже, окрім суб'єкта, важливою складовою маніпулятивних взаємодій виступає їх об'єкт. Під

«об'єктом» політичного маніпулювання розуміють як окрему людину, так і певну спільноту людей, які потенційно є «засобами» реалізації інтересів суб'єкта маніпуляції. Об'єктом маніпулювання є більшість суспільства, що відсторонена від реальної участі у політичному житті, не володіє доступом до ключових джерел суспільно важливої інформації та не має достатньої компетенції для адекватної оцінки такої інформації.

Отже, об'єктом маніпулювання є більшість населення, яка очолюється, керується меншістю. До цього призводять складнощі суспільного життя, посилення соціально-економічних суперечностей у ньому, нерівномірний розподіл доступу громадян до інформації, зокрема до освіти, культури, чим відповідно, створюються перепони, що не дають індивідуві осмислити підвалини суспільно-політичного життя. Людині стає все важче орієнтуватися у тому, що відбувається, охопити суспільно-політичний процес у цілому, бути компетентним у його головних питаннях, оцінювати загальний характер суспільних подій та проблем. Саме тому у громадянина виробляється безсвідоме відношення до суспільно-політичної реальності.

Структуру маніпулятивного процесу відображають через певну сукупність етапів:

- планування впливу;
- збору засобів впливу та відомостей про «об'єкт» маніпулювання;
- наведення «контакту» з «адресатом» впливу та його «обробка». У політичній сфері це відбувається через засоби масової комунікації, які дають змогу охопити великі маси людей;
- організації ситуації впливу. Саме ця ситуація і визначає умови маніпулювання. Для ефективності маніпулювання важливими є утворені умови та контроль за ними, тому необхідно враховувати зовнішні змінні взаємодії: фізичне оточення, культурні та соціальні контакти. Фізичні умови передбачають вибір місця впливу або ж його соціально-політичну організацію. Врахування культурного «фону» передбачає розгляд особливостей ситуацій спілкування, які визначаються культурними джерелами, традиціями, мовою, нормами, стереотипами сприйняття тощо. Соціальний контекст передбачає врахування сукупності змінних спілкування як на макро-, так і на мікросоціальному рівні. У даному випадку беруться до уваги розподіл ролей, взаємні відносини, норми цих відносин, сценарії спілкування тощо.

У процесі маніпулювання створюється відповідний простір взаємодії, і будь-які події, що відбуваються у цьому просторі, кимось ініційовані, організовані, спрямовані та контрольовані. У політичному процесі цей простір охоплює територію всієї держави та може виходити навіть поза її межі. У цьому просторі взаємодій здійснюється цілеспрямований психологічний та

інформаційний тиск, який є водночас однією з ознак маніпулювання. Психологічний тиск полягає у здатності «пересилити» аудиторію, підкреслити свої переваги (позиційні, динамічні, ділові, силові, офіційні) і, відповідно, виявляти впевненість в успіху.

У науковій літературі, окрім цього, існують інші трактування структури процесу маніпулювання. Так, учені виділяють такі стадії розгортання цього процесу:

1. Визначення «вектора» дії, виходячи з підзавдань (відвернення уваги «адресата», зосередження його уваги на змісті повідом-

лення, зниження критичності в оцінці повідомлення, ізоляція від впливу з боку інших).

2. Підбір засобів впливу для здійснення психологічного тиску (перехоплення ініціативи, зменшення часу на прийняття рішення).
3. Пошук мотиву, який сприятиме проникненню у психологічну сферу;
4. Поступове нарощування тиску (тотальний, постійний, інтенсивний впливи) [3, с. 25].

Російський дослідник В. Шейнов запропонував таку модель процесу маніпулятивного впливу (рис. 1):

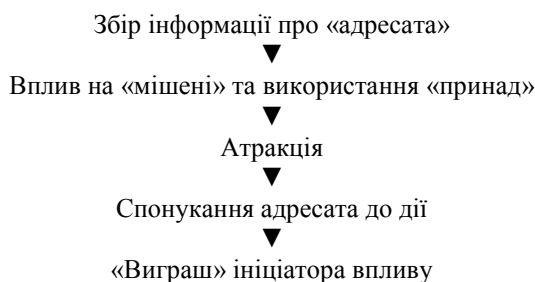

Рис. 1

Збір інформації необхідний для виявлення «мішеней» впливу та «принад». Під «мішенями» впливу В. Шейнов розуміє особливості психіки «адресата», його слабкості, потреби та бажання, на які слід вплинути, аби підштовхнути його до дії у потрібному напрямі. «Принади» – це те, що полегшує ініціаторові досягнення його мети, допомагає привернути увагу «об'єкта» до вигідної для нього ситуації і водночас відвернути увагу від справжньої мети ініціатора впливу. Атракція має на меті створити умови для впливу ініціатора на «адресата» у потрібному йому напрямі: викликати до себе довіру, прихильність тощо [7, с. 302].

Російський соціолог В. Амелін зазначає, що в процесі політичного маніпулювання виконуються такі операції: впровадження у суспільну свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажаного для певних груп змісту, вплив на «больові» точки суспільної свідомості, пробудження страху, тривоги, ненависті тощо, реалізація задекларованих та прихованих замислів, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою суспільною думкою своєї позиції [1].

Отже, у процесі маніпулювання можна виділити такі три рівні:

- перший – посилення існуючих у свідомості людей об'єктів впливу ідей, установок, мотивів, цінностей, норм, необхідних маніпуляторові;
- другий пов'язаний із частковими, невеликими змінами поглядів об'єкта на ту чи іншу подію, процес, факт, які впливають на емоційне та практичне відношення до конкретного явища;
- третій – це корінні, кардинальні зміни життєвих установок об'єкта впливу через повідом-

лення йому сенсаційних, драматичних, важливих для нього даних.

Маніпулятивний процес має також певні рамки. Виділяють крайні точки маніпулювання, однією з яких є неманіпулятивне або ж позаманіпулятивне насильство. В умовах деяких політичних режимів (деспотія, диктатура, тоталітаризм), політичних станів громадянської чи міждержавної війни в суспільстві може домінувати фізичне, моральне, воєнне, політичне насильство суб'єктів влади щодо її об'єктів, і це насильство може здійснюватись настільки явно, відкрито й відверто, що відпадає необхідність маніпулювати свідомістю. Інша крайня точка – це подолання маніпулювання. Масова свідомість спроможна консолідуватись, накопичивши потенціал загальної та політичної культури, отримавши навички розгадування, розкриття маніпулятивних прийомів, що дозволить їй у значній мірі подолати маніпуляцію ззовні. Це подолання буде таким, що маніпулятор не досягне поставлених цілей, або ж маніпуляція виявиться малоефективною.

Усередині цих крайніх точок виділяють декілька ступенів, які характеризуються відповідними кількісними характеристиками міри впливу «суб'єкта» маніпулювання на свідомість «об'єкта». Це, по-перше, «повна» маніпулятивність, коли на масову свідомість здійснюється максимально можливий вплив. По-друге, це міра «часткової» недовіри до суб'єкта маніпулювання, коли в індивідів на підсвідомому рівні з'являється відчуття певної згоди з ідеалами, що пропагуються. І, по-третє, це міра «повної» недовіри до джерела маніпулювання, коли індивіди усвідомлюють свої власні інтереси, розуміють, що їх обманюють (рис. 2) [5, с. 85].

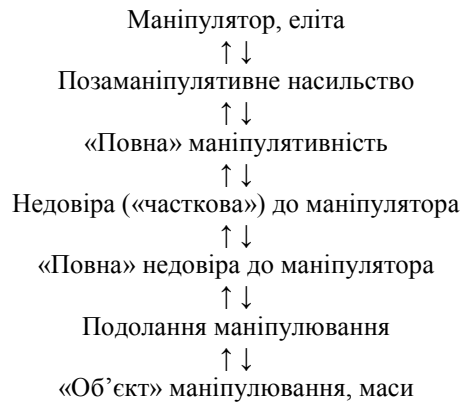

Рис. 2

Таким чином, процес політичного маніпулювання не відбувається в повному вакуумі, на нього впливають різноманітні фактори, які визначають його спрямування, застосовувані методи та прийоми і, відповідно, його ефективність та результативність.

У контексті розгортання політичного процесу можна виділити два відносно самостійні етапи, які доповнюють та змінюють один одного. Це підготовчий та основний етапи процесу маніпулювання. Відповідно до виділених закономірностей та механізмів впливу, до функцій першого, підготовчого, етапу належить полегшення сприйняття інформації, яка надходитиме. У його процесі формується атмосфера довіри між маніпулятором та аудиторією впливу. Оскільки для полегшення сприйняття інформації необхідне формування сприятливих умов, до завдань маніпулятора на першому етапі належить руйнування у адресата певних психологічних установок, бар'єрів сприй-

няття, незалежно від того, чи буде цей процес сприйматися як неприємний чи навіть жахливий. На другому етапі здійснюється привертання уваги і пробудження інтересу до повідомлень на основі некритичного сприйняття і засвоєння аудиторією одержаної інформації, що дає змогу значно збільшити ефект від впливу інформації та тим самим зменшити її раціональну оцінку. На цьому етапі так само активно використовуються техніки і спеціальні прийоми маніпулювання. Водночас поділ на ці етапи досить умовний, оскільки основні завдання цих етапів «суб'єкт» маніпулювання здійснює постійно у процесі маніпулятивного впливу.

Отже, у структурі процесу маніпулювання можна виокремити такі елементи: «суб'єкт» маніпулювання, інформація, «об'єкт» маніпулювання і, що дуже важливо, його дії, вигідні суб'єктові та викликані впливом отриманої інформації. Схематично це можна зобразити так:

Рис. 3

Проте ця схема не дає змоги побачити, як саме інформація потрапляє до «об'єкта» впливу і на які підструктури його свідомості справляється мані-

пулятивний вплив. Наступна схема враховує ці особливості.

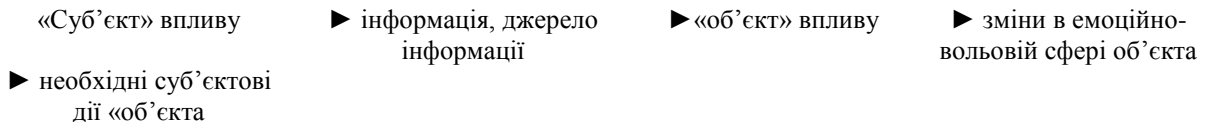

Рис. 4

Розглядаючи процес політичного маніпулювання з позиції пошуку способів захисту від нього, у ньому також можемо виділити окремі елементи. Передусім, це наявність і використання спеціальних процедур вибору «об'єктів» та технологій впливу (сюди відносять способи, засоби, часову послідовність та просторове поширення). По-друге, наявність організаційних структур та спеціалістів із застосування методів прихованого

впливу. І, по-третє, наявність спеціальних структур та процедур виявлення ознак використання маніпулятивного впливу та захисту від нього. Саме від ефективності діяльності цих структур та механізмів захисту і залежить безпека та нормальне функціонування соціальних суб'єктів (органів влади й управління, суспільно-політичних та інших організацій).

Однак у цілком відмінній ситуації перебуває окрема людина, яка повинна сама шукати способи захисту та забезпечувати свою безпеку від прихованого інформаційно-психологічного впливу. Сьогодні людині все важче орієнтуватися у політичній ситуації і навколишніх подіях, що зумовлено, передусім, швидкістю та ускладненням суспільного життя, його суперечливістю, нерівномірним розподілом доступу до освіти, культури та інформації. Людині подається спрощене трактування подій, їй не потрібні поглиблені знання, вона втрачає цілісне уявлення про реальність, вона просто дозволяє керувати собою умілим вождем та їх оточенню, ідеалізуючи їх.

За статистикою, сьогодні лише 60 % суспільства «частково» цікавляться політикою, а 25 % взагалі аполітичні. Отже, лише 10-20 % населення можуть брати участь у виробленні та прийнятті рішень, що є підставою стверджувати не про маніпулювання окремими групами людей у політичному процесі, а про маніпулювання широким масами, суспільною думкою. Водночас процес політичного маніпулювання розглядаємо не як одиничний акт впливу чи використання маніпулятивних прийомів, а як процес, який передбачає сувору послідовність етапів свого розгортання, що характеризуються передусім особливостями взаємодії «суб'єкта» та «об'єкта» впливу й тривалістю у часі.

Підсумовуючи, вважаємо процес політичного маніпулювання досить складним явищем, для детальнішого дослідження та розуміння суті якого слід розглядати його як цілісну систему, з існуючими в ній суб'єкт-об'єктними відносинами, процесами взаємодії елементів.

У науковій літературі часто порівнюють маніпулювання та переконання. Саме переконання повинно виходити на перший план у сучасному виборчому процесі як одна з основних перешкод поширенню таких негативних інформаційно-психологічних впливів, як маніпуляції. Під переконаннями ми розуміємо систему поглядів, уявлень, яких дотримується людина, погоджується з ними, вважає їх продуктом її власної діяльності, які можуть бути аргументовані та логічно доведені. Як зауважують учені, процес переконання – це певний спосіб впливу, який передбачає аргументоване і логічно витримане доведення істинності того чи іншого положення, думки, оцінки. У процесі переконання «суб'єкт» впливу пропонує «об'єктові» впливу аргументи, факти, докази, і висновки, покликані продемонструвати позитивні наслідки рекомендованого спрямування дій [4].

Під час переконання передбачається цілеспрямований усвідомлюваний характер впливу, застосування аргументів, фактів, дотримання логіки доведення і обґрунтування, апелювання до істинності і значущості і водночас – свідоме, уважно-критичне ставлення реципієнта до змісту пропонуваної йому інформації та способів її подання. Механізм переконання ґрунтується, з одного боку, на доказовості (переконливості), тобто на аргументах, що підтверджують істинність і значущість для реципієнта того, що йому пропонують, а з іншого – на самостійному, свідомому та критичному ставленні особи, яку переконують у тому, що їм пропонується прийняти [6, с. 62].

Отже, основною передумовою, яка відрізняє переконання від інших форм впливу і передусім від маніпулювання, є здатність адресата впливу контролювати цей процес, брати у ньому участь і, що найважливіше, усвідомлювати його. Саме тому маніпуляційний вплив ми трактуємо як неконтрольований, панівний, неусвідомлюваний, стихійний, прихований для адресата процес впливу на нього, який відбувається поза його волею та бажаннями. Про це свідчить і співвідношення «об'єкта» та «суб'єкта» у процесі маніпулювання й основних форм та прийомів маніпулятивного впливу, адже при їх використанні «об'єкт» не усвідомлює, що на нього здійснюється тиск, і вважає, що діє самостійно. При політичній маніпуляції відсутні команди, яким би «об'єкт» міг не коритися, він не бачить свого супротивника, який обмежує його волю. Тому маніпуляція уявляється найбільш нелюдською формою влади, навіть більш нелюдською, аніж фізичний примус, де жертва принаймні знає, що є об'єктом чийсь агресії.

Оскільки різниця між маніпулюванням та іншими формами влади визначається мірою відкритості чи прихованості намірів суб'єкта, в окремих ситуаціях непросто відрізнити маніпуляцію від сили та переконання. Коли «суб'єкт» відкрито перешкоджає визначеним діям «об'єкта», йдеться про застосування сили, коли ж це здійснюється приховано від «об'єкта» – про маніпуляцію. У дискусіях, де інтенції «суб'єкта» очевидні, ми маємо справу з переконанням. Однак у ході переконання можуть використовуватися й елементи маніпуляції, що дуже ускладнює проведення грані між цими поняттями. Але випадок з маніпуляцією є, очевидно, найбільш складним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амелин В. Социология политики [Електронний ресурс] / Амелин В. – Режим доступу до джерела: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/12537.htm>.
2. Грачев Г.В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия [Електронний ресурс] / Грачев Г.В., Мельник И.К. – М.: ИНФРАН. – 1999. – Режим доступу до джерела: http://zipsites.ru/book/manip_lichnostyu.html/.

3. Гуменюк О.Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу / О.Є. Гуменюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 1. – С. 23-26.
4. Зімбардо Ф. Соціальне вплив (The psychology of attitude change and social influence [Електронний ресурс] / Зімбардо Ф., Лайппе М.; [Пер. с англ. Н. Мальчина, А. Федоров]. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с. – Режим доступу до джерела: <http://www.psy.msu.ru/sciense/lectures/zimbardo.htm>.
5. Любимый Я.В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития / Я.В. Любимый. – Киев: Наукова думка. – 1993. – 58 с.
6. Татенко В. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину / В. Татенко // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 60-72.
7. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования) / В.П. Шейнов. – Мн.: Харвест, 2003. – 848 с.

Рецензенти: Колісниченко А.І. – д.і.н., професор;
Сорока С.В. – к.політ.н., доцент

© Кучма Л.О., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 16.03.2010 р.